

ΤΟΠΩΝΥΜΙΚΑ ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΑΙ ΤΟΥ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

Εἰς τὸν Βίον τοῦ Ὀσίου Στεφάνου τοῦ Νέου¹ ὑπάρχει τὸ ἑξῆς χωρίον, ἀναφερόμενον εἰς τὸ ἐν Κρήτῃ μαρτύριον εἰκονολάτρου ἱερέως, τοῦ ἄββᾶ - Παύλου, κατὰ τοὺς χρόνους τῆς βασιλείας Κωνσταντίνου τοῦ Ε΄: «*Παρήχθη δὲ εἰς τὸ μέσον Ἀνώγιος τῆς Κρητῶν νήσου... καὶ φησιν: Πῶς ἔπ' ὄψιν ἀδακρυτὴ ἀγάγοιμι, πατέρες τίμοι, τὰ τοῦ ἄββᾶ Παύλου ἀριστεύματα; Οὗτος γὰρ ὁ γεννάδας κατεσχέθη ὑπὸ Θεοφάνους ἀρχισατοράπου τῆς νήσου τὸ ἐπίκλην Λαροδοτύρου καὶ προσήχθη πρὸς ἐξέτασιν ἐν τῷ λεγομένῳ Πραιτωρίῳ τοῦ Ἡρακλείου...»².*

Τὸ χωρίον τοῦτο, πρὸς διάφορον ἕκαστος σκοπόν, ἐχρησιμοποίησαν οἱ Β. Λαούρδας καὶ Γ. Σπυριδάκης εἰς μελέτας τῶν δημοσιευθείσας πρὸ τριετίας³. Ποιούμενος μνεῖαν τῶν μελετῶν τούτων ὁ καθηγητῆς τῆς Βυζαντινῆς Φιλολογίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν Ν. Τωμαδάκης εἰς μελέτημά του ὑπὸ τὸν τίτλον Κρήτη = Χάνδαξ = Ἡρακλειον⁴ μέμφεται πῶς τῶν δύο μελετητῶν, διότι δὲν ἀντιελήφθησαν καὶ δὲν ὑπεγράμμισαν τὴν σημασίαν τοῦ χωρίου διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς πόλεως τοῦ Ἡρακλείου, γράφων τὰ ἀκόλουθα: «Οὐδέτερος τῶν δύο τελευταίων χρησιμοποιησάντων τὸ χωρίον ἐσημείωσεν ὅτι τὸ χωρίον εἶναι σημαντικώτατον διὰ τὴν μνεῖαν τοῦ Ἡρακλείου, ἐπὶ τῆς θέσεως τοῦ ὀπρίου ὑπάρχει ὁ Χάνδαξ⁵. Ὡς γνωστὸν τὴν μαρτυρίαν περὶ τῆς

¹) Βλ. Migne, Patrologia Graeca, τ. 100, 1069 - 1185. Ὁ Στέφανος ὁ Νέος ἐμαρτύρησεν ὑπὲρ τῶν εἰκόνων τῷ 767, ὁ Βίος του δὲ συνεγράφη τῷ 808 (βλ. Γεωργ. Κ. Σπυριδάκη, Τὸ Θέμα τῆς Κρήτης πρὸ τῆς κατακτιήσεως τῆς νήσου ὑπὸ τῶν Ἀράβων, Ἐπετ. Ἐτ. Βυζ. Σπουδῶν, τ. ΚΑ' [1951] σελ. 65).

²) Migne, ἐνθ' ἄνωτ., 1160.

³) Βασ. Λαούρδας, Ὁ ἅγιος Ἀνδρέας ὁ ἐν τῇ Κρίσει καὶ ἡ Κρήτη ἐπὶ εἰκονομαχίας, «Κρηνικά Χρονικά», τ. Ε' (1951), σελ. 51, 52. — Γ. Κ. Σπυριδάκη, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 64.

⁴) Ἐδημοσιεύθη ἐν τῇ Ε.Ε.Β.Σ., τ. ΚΑ' (1951), σελ. 235 - 237.

⁵) Τοῦτο ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν Β. Λαούρδαν δὲν εἶναι ἀπολύτως ἀκριβές. Διότι οὗτος εἰς τὴν ἀνωτέρω μνημονευσμένην μελέτην του, σελ. 52, ἐπάγεται σχετικῶς τὰ ἑξῆς: «Ἀπὸ τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ πληροφοροῦμεθα ὅτι εἰς Κρήτην τοῦ ἄχιστον εἰς τὸ Ἡρακλειον, ἐπὶ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου τοῦ Ε΄ ἐγένετο διωγμὸς κατὰ τῶν εἰδωλολατρῶν». Καί: «...οἱ κώδικες ὁμιλοῦν μόνον καὶ σαφῶς περὶ Κρήτης καὶ Ἡρακλείου...». Ἐκ τούτων φαίνεται ὅτι καὶ ὁ Β. Λαούρδας ἐμμέσως μὲν, ἀλλὰ χωρὶς καμμίαν ἐπιφύλαξιν, ἀναγνωρίζει μνεῖαν τῆς πόλεως Ἡρακλείου ἐν τῷ περὶ οὗ ὁ λόγος χωρίῳ.

πόλεως ταύτης ἔχομεν ἐκ τοῦ Στράβωνος (X, 476, 484), τοῦ ὁποίου ἡ μήτηρ ἦτο Κνωσία. Κοινῶς δὲ πιστεύεται ὅτι ἕως οὗ τὸ 1822 ἐν Κρήτῃ οἱ λόγιοι ἐπαναστάται ἀνέστησαν τὸ τεθαμμένον τοῦτο ὄνομα τῆς μικρᾶς πόλεως⁹, ἐπινείου τῆς ἐνδόξου Κνωσοῦ, τοῦτο ἦτο ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος ἀνύπαρκτον. Ὁ Ξανθουδίδης μάλιστα, πραγματευόμενος ἐπὶ τοῦ θέματος ἐπάγεται: «ἄλλο ζήτημα, ἂν ἔπρεπεν ὄλως διόλου νὰ μεταβληθῆ τὸ τόσον λαμπρὰν μεσαιωνικὴν ἱστορίαν ἔχον Κάστρο καὶ νὰ λάβῃ τὸ ἄσημον ἄλλως ὄνομα τοῦ ἀσήμου πολιχνίου Ἑρακλείου!» Ἀπεναντίας νομίζω ὅτι ὀρθῶς ἐδόθη τὸ ὄνομα, τὸ ὁποῖον εἶχεν ἡ πόλις μέχρι τῆς καταλήψεώς της ὑπὸ τῶν Ἀράβων (827), οἱ ὅποιοι, φαίνεται, περιεχαράκωσαν ἀπλῶς αὐτὴν διὰ τοῦ Χάνδακος (τάφρου), Κρήτην καὶ Κάστρο τὸ πρὶν καὶ Ἑράκλειον καλουμένην. Ἀλλὰ περὶ τούτου ἄλλοτε πλείονα⁹.

Εἶναι προφανές ὅτι τὰ ὧς ἄνω συμπεράσματα συνήχθησαν καὶ διευπλώθησαν μετὰ πολλῆς τῆς σπουδῆς. Καὶ ἡ μὲν τελευταία φράσις τοῦ Τωμαδάκη: «ἀλλὰ περὶ τούτου ἄλλοτε πλείονα», ὑπισχνουμένη ἔστω καὶ ἀορίστως πληρεστέραν τοῦ θέματος ἐξέτασιν, ἐκόλαξέ πως τὸ ἀτελές τοῦ μελετήματος καὶ ἀπέτρεπε τὴν ἄμεσον αὐτοῦ ἀνασκευὴν, παρῆλθεν ὅμως ἔκτοτε σιωπηλῶς μία τριετία, γεγονός τὸ ὁποῖον ἐπιβάλλει τὸν ἔλεγχον τῆς προβληθείσης καινοφανοῦς γνώμης τοσοῦτω μᾶλλον, καθ' ὅσον ὁ προβαλὼν αὐτὴν — γνωστότατος πανεπιστημιακὸς διδάσκαλος καὶ Κρήτης — μὲ τὸ ἐπιστημονικὸν κύρος του εἶναι δυνατόν νὰ παγιώσῃ σοβαρὰν περὶ τὴν ἱστορίαν τῆς μεγαλυτέρας πόλεως τῆς Κρήτης πλάνην.

Ἡ ὅλη διατύπωσις τοῦ χωρίου, ἐφ' οὗ ὁ καθηγ. Τωμαδάκης ἐστηριξε τὴν γνώμην του, δὲν ἐπιτρέπει, νομίζω, καὶ μόνον ἀπὸ γλωσσικῆς ἀπόψεως ἐξεταζομένη, νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἐν αὐτῷ γίνεται μνεία τῆς

⁹ Ἡ ἀναβάπτισις τοῦ Ἑρακλείου δὲν ἐγένετο ἀπὸ τοὺς «λογίους ἐπαναστάτας» τὸ 1822, ἀλλὰ τὸ 1831 ἀπὸ τοὺς ἐμπόρους, οἱ ὅποιοι μετὰ τὴν Ἐπανάστασιν ἐγκατεστάθησαν εἰς τὴν πόλιν, ὡς φαίνεται ἐκ τοῦ κάτωθι ἀποσπάσματος τῶν Ἱστορικῶν Σημειωμάτων τοῦ Στ. Νικολαΐδου: «1831. Ἔλαβε τὴν ἐπωνυμίαν Ἑράκλειον ἡ πόλις μας ἀντὶ τῆς προτέρας Χάνδαξ καὶ Κάνδια ἀπὸ τοὺς νεωστὶ ἐγκατασταθέντας ἑλληνοεμπόρους τότε» βλ. «Κρητικὰ Χρονικά», Γ' (1949), σελ. 313. Πρβλ. καὶ ὅσα σχετικῶς ἐσημείωσα εἰς «Κρητικὰ Χρονικά», Α' (1946), σελ. 180, 189 καὶ 599, ὅπου ἐξηγεῖται καὶ ἡ σχετικὴ πλάνη τοῦ Ξανθουδίδου (Χάνδαξ - Ἑράκλειον, σελ. 142 καὶ 145), ἐξ οὗ ἐν προκειμένῳ ἠντλησεν ὁ Τωμαδάκης.

¹) Ὑπογραμμίζω ἐγώ.

⁹) Βλ. Ν. Τωμαδάκη, Κρήτη = Χάνδαξ = Ἑράκλειον, ἐν Ε.Ε.Β.Σ. ΚΑ' (1951), σελ. 237.

πόλεως Ἡρακλείου. Διότι ἐὰν περὶ πόλεως ἐπρόκειτο, θὰ ἔπρεπε κατ' ἀνάγκην ἢ μετοχὴ «τῷ λεγομένῳ» νὰ ἐρμηνευθῆ κατὰ τοὺς ἐξῆς δύο μόνους δυνατοὺς τρόπους:

α' «ἐν τῷ λεγομένῳ Πραιτωρίῳ [τῆς πόλεως] τοῦ Ἡρακλείου», ὅτε διὰ ταύτης θὰ ἐκολάζετο ἀτόπως ἢ σαφῆς καὶ ἀκριβῆς ἔννοια: Πραιτωρίον⁹. Τὸ ἄτοπον γίνεται σαφές, ἂν μεταφέροντες τὴν φράσιν εἰς τὰ καθ' ἡμᾶς ἐγράφομεν «εἰς τὴν λεγομένην Νομαρχίαν τοῦ Ἡρακλείου» — φράσιν ἐπιτρεπομένην μόνον εἰς τὴν περίπτωσιν καθ' ἣν θὰ ἠθέλομεν νὰ κολάσωμεν τὸν ὄρον «Νομαρχία». Τοιαύτην ὅμως εἰρωνικὴν πρόθεσιν προφανῶς δὲν εἶχεν ὁ συγγραφεὺς τοῦ Βίου γράφων σοβαρῶς περὶ δημοσίου καταστήματος — τοῦ Πραιτωρίου —, ὁ κολασμὸς τῆς ἔννοιαις τοῦ ὁποίου θὰ ἦτο ἄλλωστε τελείως ἀντίθετος πρὸς τὰ πράγματα.

β' «ἐν τῷ Πραιτωρίῳ τῷ λεγομένῳ τοῦ Ἡρακλείου» (πρβλ.: «ἐν ἀκρωτηρίῳ τῷ λεγομένῳ Χάρακι»¹⁰), ἔνθα ὁ ὄρος «τοῦ Ἡρακλείου» ἐπέχων θέσιν κατηγορουμένου εἰς τὴν μετοχικὴν πρότασιν ἀποβαίνει σφόδρα ἄτοπος, ἔὰν βεβαίως δηλοῖ τὰ ὄνομα πόλεως, ὡς δεικνύει τὸ ἀνάλογον παράδειγμα: «εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τὸ λεγόμενον τῶν Ἀθηνηῶν»!

Κατὰ ταῦτα ἢ ὑπὸ τοῦ καθηγ. Γωμαδάκη γενομένη ἐρμηνεία τοῦ χωρίου, ἔκτος τοῦ ὅτι προσκρούει εἰς πραγματικὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα θὰ ἔκτεθοῦν περαιτέρω, δὲν φαίνεται γλωσσικῶς — καὶ λογικῶς —

⁹ Ἡ λ. Πραιτώριον παρὰ τὴν κυρίαν σημασίαν της (= ἐπίσημος κατοικία τοῦ Πραιτῶρος, Διοικητήριον) ἔχει καὶ ἄλλας δευτερευούσας. (Βλ. Μέγα Λεξικὸν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης ἐκδ. Δημητράκου, τ. 7ος, σελ. 6038). Ἐν τῷ προκειμένῳ ὅμως χωρίῳ εἶναι σαφές ὅτι ἡ λ. λαμβάνεται ὑπὸ τὴν κυρίαν σημασίαν της, διότι ὁ προσαχθεὶς εἰς τὸ Πραιτώριον συνελήφθη «ἐπὶ τῷ ἀρχισατραπέδῳ τῆς νήσου», τοῦ Διοικητοῦ δηλονότι αὐτῆς (Πρβλ. Β. Λαοοῦρδα, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 52: «ἐγένετο διωγμὸς κατὰ τῶν εἰκονολατρῶν, εἰς αὐτὸν ἐπρωτοστάτησαν ὁ διοικητῆς τῆς νήσου τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα ἦτο Θεοφάνης, τὸ δὲ παρωνύμιον Λαρδοτύρης.», Γ. Σπυριδάκη, ἔνθ' ἄνωτ., 64: «ἐπὶ τῷ στρατηγῶν τῆς Κρήτης Θεοφάνους τοῦ Λαρδοτύρου» καὶ σελ. 66, σημ. 1, ἔνθα φαίνεται ὅτι ἅπαντες οἱ βάσει τοῦ χωρίου τούτου περὶ Λαρδοτύρου γράψαντες ἀναφέρουν τοῦτον ὡς Διοικητὴν τῆς Κρήτης) καὶ ἦτο φυσικὸν νὰ ὀδηγηθῆ εἰς τὸ Διοικητήριον τῆς πόλεως, ὅπου καὶ ἡ ἔδρα τοῦ συλλαβόντος. Καὶ ἔχομεν μὲν παράδειγμα παρομοίου κολασμοῦ τῆς ἔννοιαις τῆς αὐτῆς λέξεως εἰς ἄλλο χωρίον τοῦ Βίου (Migne, Patr. Cr., 100, 1160): «πρὸς τὴν τοῦ Βυζαντίου δημοσίαν φυλακὴν τοῦτον παρέπεμψεν, ἔνθα ἐπιλέγειται τὸ ἱερὸν πραιτώριον», ἐκεῖ ὅμως ὁ κολασμὸς δικαιολογεῖται, διότι ἐν αὐτῷ λανθάνει ποιά τις εἰρωνεία τοῦ λέγοντος διὰ τὴν ὀξύμωρον ἀντίθεσιν ὀνόματος (: ἱερὸν πραιτώριον) καὶ πράγματος (: δημοσίας φυλακῆς).

¹⁰ [Σ] φ ρ α ν τ ῆ ς (ἐκδ. Βόννης) I, σελ. 99.

εὐσταθοῦσα. Δεδομένου δὲ ὅτι ἡ λ. «*Ἡρακλείου*» δύο μόνον σημασίας δύναται νὰ ἔχη: Ἡράκλειον (πόλις) καὶ Ἡράκλειος (ἄνθρωπος) καὶ ἀποκλειομένης ἤδη τῆς πρώτης, ὑπολείπεται νὰ ἐξετάσωμεν κατὰ πόσον ἡ δευτέρα προσαρμόζεται πρὸς τὴν γλῶσσαν καὶ τὸ νόημα τοῦ χωρίου, ἐφαρμόζοντες πάλιν τοὺς αὐτοὺς, ὡς ἀνωτέρω, δύο δυνατοὺς τρόπους ἐρμηνείας. Ἐξ αὐτῶν ὁ πρῶτος, καθ' ὃν διὰ τῆς μετοχῆς «*λεγομένων*» αἴρεται τὸ κῦρος τοῦ ὄρου «*Πραιτωρίω*» ἀποκλείεται καὶ ἔδῳ δι' ὃν λόγον καὶ ἀνωτέρω ἀπεκλείσθη. Κατὰ τὸν δεύτερον ὁμοίως, καθ' ὃν ἡ μετοχὴ ἐπέχει θέσιν συνδεδεικτοῦ ῥήματος καὶ ὁ ὄρος «*τοῦ Ἡρακλείου*» ἐπέχει θέσιν κατηγορουμένου, ἡ ἐρμηνεία εὐοδοῦται, διότι ἔδῳ πλέον ὁ ὄρος οὗτος δὲν σημαίνει γνωστὴν καὶ ὑπάρχουσαν πόλιν, ἀλλ' ὄνομα ἀνδρὸς ξένου πως ἐκ πρώτης ὄψεως πρὸς τὸν περιγραφόμενον τόπον προσλαβὸν τοπωνυμικὴν ιδιότητα, καὶ ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ταύτην ἀναφερόμενον κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ γράφοντος. Τὸ πρᾶγμα γίνεται πάλιν σαφέστερον, ἂν ἐνθυμηθῶμεν τὰ σύγχρονα ἀνάλογα: «*Εἰς τὴν λεγομένην Φυλακὴν τοῦ Σωκράτους*», «*εἰς τὸ (μέρος τὸ) λεγόμενον Κονάκι τοῦ Μουσταφᾶ - Πασᾶ*» κ.λ. Ὡς εἶναι προφανές, ἐνταῦθα δὲν ἰσχύει πλέον ἡ κυριολεξία καὶ ἡ μετοχὴ «*λεγόμενον*» κατὰ τινὰ τρόπον ἔρχεται νὰ προκαταλάβῃ τὴν εὐλογον ἀπορίαν τοῦ ἀναγνώστου. Τοῦτο ἄλλωστε συμβαίνει καὶ εἰς τὰ τοπωνύμια, εἰς τὰ ὁποῖα, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἔπαυσεν ἰσχύουσα ἡ κυριολεξία, δι' ὃ καὶ τίθεται συνήθως πρὸ αὐτῶν ἀνάλογος ἐκφρασις, ἰδίᾳ ὅταν πρόκειται περὶ τοιοῦτων ἀγνωστικῶν πως εἰς τὸν ἀκούοντα: «*Καὶ ἀπήνεγκεν αὐτοὺς εἰς τόπον λεγόμενον Χάδακα*»¹¹, «*πρὸς τὰ μέρος τοῦ τόπου τοῦ λεγομένου Ἀλμυροῦ*»¹², «*καὶ τῷ ἀκρωτηρίῳ τῷ Χάρακι καλουμένῳ κατήγει*»¹³. Τὰ χωρία ταῦτα εἶναι διδακτικὰ καὶ διὰ τὴν ὀρθὴν ἀνάπτυξιν καὶ ἐρμηνείαν τῆς βραχυλογικῆς ἐν τῷ Βίῳ τεθειμένης φράσεως: «*ἐν τῷ λεγομένῳ Πραιτωρίῳ τοῦ Ἡρακλείου*» = «*ἐν τῷ Πραιτωρίῳ τῷ λεγομένῳ (Πραιτωρίῳ) τοῦ Ἡρακλείου*» = εἰς τὸ Πραιτώριον, ποῦ ὀνομάζεται (Πραιτώριον) τοῦ Ἡρακλείου.

Ἄλλὰ ποῖον εἶναι τὸ Πραιτώριον τοῦτο καὶ διατὶ σχετίζεται μετὰ τὸν Ἡράκλειον; Κατὰ τὸν Βίον, τὸ ἐν Κρήτῃ μαρτύριον τοῦ ἀββᾶ Παύλου — «*τὰ τοῦ ἀββᾶ Παύλου ἀριστεύματα*» — περιγράφεται ἐντὸς τῆς Δημοσίας Φυλακῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως πρὸς «*τοὺς ἐκεῖσε ἐγκεκλεισμένους λογάδας τοῦ ἀγίου τῶν μοναχῶν σχήμα*

¹¹) Γενέσιος (ἐκδ. Βόννης), σελ. 47.

¹²) [Σ]φραντζῆς, ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 100.

¹³) Θεοφάνους Συνεχισταί (ἐκδ. Βόννης), σελ. 75.

τος»¹⁴ ὑπὸ τοῦ ἐκ τούτων Κρητὸς Ἀντωνίου. Ἡ ποιότης τῶν ἀκροατῶν καὶ τοῦ ἀφηγουμένου ἢ συγκίνησις ἐπιβάλλουν νὰ παραδεχθῶμεν, ὅτι ὁ ἀββάς - Παῦλος ἦτο ἐξέχουσα προσωπικότης μεταξὺ τῶν ἐκονολατρῶν τῆς νήσου, γεγονὸς ἄλλωστε ὑποδηλούμενον διὰ τῶν λέξεων «γεννάδας» καὶ «ἀριστεύματα» καὶ προσεπικυρούμενον ἀπὸ τὸ ζωηρὸν προσωπικὸν ἐνδιαφέρον, πὺν ἐπέδειξε κατὰ τὴν σύλληψιν, τὴν ἀνάκρισιν καὶ τὴν ἐκτέλεσίν του¹⁵ ὁ Στρατηγὸς - Διοικητὴς τοῦ Θέματος Κρήτης¹⁶ Λαροδοτύρης¹⁷. Τούτου δοθέντος καὶ γνωστοῦ ὄντος ὅτι πρωτεύουσα τῆς νήσου καί, φυσικά, ἔδρα τοῦ Διοικητοῦ αὐτῆς κατὰ τὴν Α' Βυζαντ. Περίοδον ἦτο ἡ Γόρτυνα¹⁸, τοῦ Πραιτωρίου τῆς ὁποίας σώζονται ἀκόμη τὰ λείψανα¹⁹, εἶναι, νομίζω, ἐντελῶς αὐτονόητον ὅτι ὁ ἔσχορος Κρητὸς ἱερεὺς, ὁ τόσον ἀπηνῶς ὑπὸ τοῦ ἄρχοντος τῆς Κρήτης διωχθεὶς καὶ ἀνακριθεὶς καὶ ἐνώπιον αὐτοῦ μαρτυρήσας, προσήχθη εἰς τὸ Πραιτώριον τῆς Γορτύνης, διότι μόνον αὐτῇ, ὡς πρωτεύουσα, εἶχε Πραιτώριον, καὶ ὄχι εἰς τὸ ἀνύπαρκτον Πραιτώριον μιᾶς λίαν ἀμφιβόλου, ὡς θὰ ἀποδειχθῆ περαιτέρω, πόλεως κειμένης εἰς τὸ ἄλλο ἄκρον τῆς νήσου, ὅπου δὲν ὑπῆρχε λόγος νὰ μεταβῆ ὁ «ἀρχισατράπης τῆς Κρήτης» ἐγκαταλείπων τὴν ἔδραν του, ἀφοῦ τῷ ἦτο ἀσυγ-

¹⁴) Migne, ἐνθ' ἄνωτ., 1160.

¹⁵) Ἐνθ' ἄνωτ., 1164: «Ὅστις γὰρ ὁ γεννάδας κατεσχέθη ὑπὸ Θεοφάνους ἀρχισατράπου τῆς νήσου τὸ ἐπίκλην Λαροδοτύρου καὶ προσήχθη πρὸς ἐξέτασιν ἐν τῷ λεγομένῳ Πραιτωρίῳ τοῦ Ἡρακλείου. Προῦκειτο δὲ πρὸς γῆν ἢ τοῦ Χριστοῦ εἰκὼν...καὶ τὸ τῶν βασάνων ὄργανον, τὸ παρ' Ἑλλησι λεγόμενον καταπέλται καὶ φησιν ὁ στρατηγός· — Ὡ Παῦλε, ἐν ἐκ τῶν δύο σοὶ πρόκειται, ἢ τὴν εἰκόνα παιήσαντα ζῆσαι, ἢ τῆ βασάνῳ παραπεμφθῆναι. Ὁ δὲ ἅγιος φωνῆ μεγάλη ἀνέκραξεν· — Μὴ γένοιτό μοι, Κύριε...παιήσαι σου τὴν εἰκόνα....Θυμωθεὶς δὲ ὁ στρατηγὸς τοῦτον ἐκδυσθῆναι προστάττει, εἰθ' οὕτως ἀπλωθῆναι πρὸς τοὺς καταπέλτας...».

¹⁶) Περὶ τῆς ὀργανώσεως τῆς Κρήτης εἰς Θέμα, βλ. Γεωργ. Κ. Σπυριδάκης, Τὸ Θέμα Κρήτης...ἐν Ε.Ε.Β.Σ., ΚΑ' (1951), σελ. 59 - 68.

¹⁷) Ὁ Γ. Σπυριδάκης, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 66, σημ. 1, ἀνάγει τὴν ἐν τῷ κειμένῳ τοῦ Βίου γενικήν: «Λαροδοτύρου» εἰς ὀνομαστικὴν Λαροδοτύρος. Τὸ ὀρθόν, νομίζω, εἶναι Λαροδοτύρης, ὡς παρὰ Λαοῦρα, «Κρητικὰ Χρονικά», Ε' (1951), σελ. 52. Ὁ Ψιλιάκης (Α', σελ. 716) μὴ ἔχων ὑπ' ὄψει τὸν Βίον καὶ ἀντλῶν ἐκ τῆς Ἱστορίας τοῦ Le Beau, γράφοντος Lardatyre, μεταγράφει Λαροδάθυρος.

¹⁸) Σημειῶν μόνον ὅσα ἐγράφη σχετικῶς ὁ Ξανθοῦδίδης («Χριστιανική Κρήτη», Β', σελ. 337): «Ἡ πόλις Γόρτυνα ἢ μεγίστη ἄλλως καὶ ἐπισιμοτάτη τῶν ἐν τῇ νήσῳ πόλεων καὶ πρωτεύουσα αὐτῆς...».

¹⁹) Βλ. Luigi Pernier — Luisa Banti, Guida degli scavi Italiani in Creta, Roma 1937, p. 19. Οἱ πίνακες 26 καὶ 27 τοῦ Ὁδηγοῦ δεικνύουν τὸ Πραιτώριον.

κρίτως εύκολότερον νά «προσαγάγη» εἰς τὴν ἔδραν τοῦ τὸν καταδικωμένον ἱερέα.

Κατὰ ταῦτα τὸ «Πραιτώριον τοῦ Ἡρακλείου» εἶναι τὸ Πραιτώριον τῆς Γορτύνης! Ὑπολείπεται τώρα νά ἐξηγηθῇ ἡ ἐκ πρώτης ὄψεως παράδοξος καὶ ἀπατηλὴ προσωνυμία του.

Κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τῆς Ἱταλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς εἰς τὴν Γόρτυναν εὐρέθησαν εἰς τὸν ἔναντι τοῦ Πραιτωρίου χώρον τοῦ Νυμφαίου τέσσαρες κίονες φέροντες ἕκαστος ἀνὰ μίαν τῶν κάτωθι ἐπιγραφῶν :

Κωνσταντῖνε αὐγουστε, τὸν βίνκας.

Ἡράκλειε αὐγουστε, τὸν βίνκας.

Κύριε, νίκην τοῖς δεσπόταις Ρωμαίων.

*Εὐδοκία αὐγούστα, τὸν βίνκας*²⁰.

Ὁ Amedeo Majuri ἐρμηνεύων τὰς ἐπιγραφὰς ταύτας παρατηρεῖ ὅτι ἅπαντα τὰ ἐν αὐταῖς ὀνόματα ἀνήκουν εἰς τὴν οἰκογένειαν τοῦ αὐτοκράτορος Ἡρακλείου²¹, ἐξηγεῖ δὲ ὡς ἐξῆς τὴν προέλευσιν τῶν ἐπευφημήσεων: «Del trovare questo gruppo d' iscrizioni acclamatorie relative ad una sola famiglia imperiale sopra la colonne di questo Ninfteo romano e bizantino, no si può trovar altra ragione se non nel carattere publico e monumentale dell' edificio et nella sua ubicazione, posto com' era nel cuore della Gortina imperiale presso il Pretorio restaurato da Graziano, Teodosio e Valentiniano...»²².

Ἡ ἑξαρχοῦς αὕτη τοῦ αὐτοκράτορος Ἡρακλείου καὶ τῶν οἰκείων

²⁰) Βλ. Amedeo Majuri, Un Ninfteo presso il Pretorio di Gortina (Creta), Annuario della Regia Scuola Archeologica di Atene, vol. I (1914), p. 130 κ.ἐξ., ἐνθα καὶ φωτογραφίαι τῶν κίωνων. Τὰς φωτογραφίας τῶν κίωνων καὶ τὰς ἐπιγραφὰς ἐδημοσίευσε καὶ ὁ G. Gerola, Mon. Ven., IV, 551 - 552.

²¹) A. Majuri, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 131.

²²) Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 132, Αἱ σχετικαὶ ἐπὶ τῶν συμπερασμάτων τοῦ Majuri ἐπιφυλάξεις τοῦ Gerola, (ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 551) φαίνονται λίαν ἀσθενεῖς καὶ πῶς ἀντιφατικαί: «Non sono escluse altre interpretazioni (l'assenza di qualche nome di imperiali non ha importanza, perchè può darsi che altre colonne con altre acclamazioni siano andate perdute); mentre ad ogni modo deve trattarsi della prima metà del secolo VII. Si confronti del resto la terza epigrafe colla leggenda che Eraclio collocava nel 615 sulle monete d' argento: DEUS ADJUTA ROMANIS». Ἀντιθέτως μνημονεύουσι ἄνευ οὐδεμιᾶς ἐπιφυλάξεως τὴν ἐρμηνείαν τοῦ Majuri οἱ Luigi Pernier καὶ Luisa Banti, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 21.

του ἐντὸς τοῦ ἐπισημοτάτου χώρου τῆς Κρητικῆς πρωτευούσης καὶ δὴ ἐναντι τοῦ Πραιτωρίου δὲν εἶναι βεβαίως δυνατόν μετὰ τὰ ὑπάρχοντα στοιχεῖα νὰ ἐξηγηθῇ ἀκριβῶς. Γεγονὸς πάντως ἀναμφισβήτητον παραμένει ὅτι ἡ χάραξις τῶν ἐπιγραφῶν εἰς τὸ κέντρον τῶν δημοσίων οἰκοδομημάτων εἶτε σχετιζομένη μετὰ ἀνακαινίσεων τούτων ἐπὶ τοῦ Ἡρακλείου γενομένην²³, εἶτε ἄλλως πως προελθοῦσα, ἐξηγεῖ ἱκανοποιητικῶς τὴν, ἄλλως, περιεργον προσωνυμίαν «*Πραιτώριον τοῦ Ἡρακλείου*» ἢ, τουλάχιστον, ἀποκρούει ἀμέσως τὸν ἐξῆς ἐνδεχόμενον ἰσχυρισμόν, ὅτι δηλαδὴ δὲν εἶναι ἐμπράγματος ὁ συσχετισμὸς τοῦ αὐτοκράτορος Ἡρακλείου μετὰ τὸ Πραιτώριον τῆς Γορτύνης ἔστω καὶ ἂν αἱ ἐκτεθεῖσαι γλωσσικαὶ παρατηρήσεις ἐπὶ τοῦ περιέχοντος τὴν προσωνυμίαν χωρίου ἐπιβάλλουν τὸν συσχετισμὸν τούτων.

Ἡ γνώμη ὅθεν ὅτι τὸ χωρίον τοῦ Βίου «εἶναι σημαντικώτατον διὰ τὴν μνείαν τοῦ Ἡρακλείου, ἐπὶ τῆς θέσεως τοῦ ὁποίου ὑπάρχει ὁ Χάναξ»²⁴, δὲν εἶναι ὀρθή, διότι α') ἡ λέξις «*Ἡρακλείου*» εἶναι δίσσημος (= πόλις ἢ ἀνὴρ), β') ἡ γλωσσικὴ ἀνάλυσις τῆς ὅλης φράσεως καὶ ὁ συσχετισμὸς αὐτῆς μετὰ τὰ πραγματικὰ στοιχεῖα τοῦ κειμένου, ἐξ οὗ ἀπεσπάσθη, ἀποκλείουν τὴν πρώτην σημασίαν (Ἡράκλειον) καὶ γ') ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα ἐξηγοῦν ἱκανοποιητικῶς τὴν προέλευσιν τῆς δευτέρας (Ἡράκλειος).

Τὸ κύριον ἐπιπέδον τοῦ ἰσχυρισμοῦ, καθ' ὃν ἡ πόλις Ἡράκλειον ἐσώζετο, ὑπὸ τὸ ὄνομα τούτου, μέχρι τῆς καταλήψεως τῆς Κρήτης ὑπὸ τῶν Ἀράβων, ἀπλῶς δὲ περιεχαρακώθη καὶ μετωνομάσθη ὑπὸ τούτων²⁵, αἴρεται, τοῦλάχιστον καθ' ὅσον τούτου στηρίζεται ἐπὶ τοῦ χωρίου τοῦ Βίου. Ὑπολείπεται τώρα νὰ ἐξετασθῇ ἡ ἄλλη, γενικωτέρα, γνώμη τοῦ καθηγ. Τωμαδάκη, καθ' ἣν ἡ ὑποθετικὴ αὕτη πόλις ὄχι μόνον ὑπῆρχε, ἀλλὰ κατεῖχε καὶ πρωτεύουσαν θέσιν ὀνομαζομένη καὶ Κρητή²⁶, ὑποκαθιστώσα δηλαδὴ ἐν τῷ ὀνόματι δλόκληρον τὴν νῆ-

²³) Ἀνακαινίσεις τοῦ Πραιτωρίου, ὡς ἦτο φυσικὸν εἰς πόλιν διατηρήσαν τὴν πρωτεύουσαν θέσιν ἐπὶ μακροῦς αἰῶνας, ἐγένοντο ἐπανειλημμένως. Ἐκ τούτων γνωρίζομεν μόνον τὰς μέχρι τοῦ 4 αἰ. γενομένας (L. Pernier — L. Banti, ἐνθ' ἀν. σελ. 19), θὰ ἦτο ὅμως παράλογον νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι μεταγενεστέρως δὲν ἐγένοντο ἄλλαι, ἀφοῦ ἤδη γνωρίζομεν, ὅτι κατὰ τὸν 7ον αἰ.— τὸν αἰῶνα ἀκριβῶς τοῦ Ἡρακλείου—ἐγένετο μετασκευὴ τοῦ Νυμφαίου (L. Pernier — L. Banti, ἐνθ' ἀν. σελ. 20). Χαρακτηριστικὸν ἄλλωστε εἶναι ὅτι μίαν τῶν ἀνακαινίσεων μανθάνομεν ἐκ σωθέντος ἐνεπιγράφου κίονος (αὐτόθι, σελ. 19).

²⁴) Τωμαδάκης, ἐνθ' ἀν., σελ. 237.

²⁵) Αὐτόθι, σελ. 237.

²⁶) Αὐτόθι, σελ. 235 ἐν συνδυασμῷ μετὰ τὴν σελ. 237 (: «*Κρητήν καὶ Κάστρο πρὶν καὶ Ἡράκλειον καλούμενην*»).

σον, ὡς συνέβη ἀργότερον κατὰ τὴν β' βυζαντινὴν καὶ τὴν ἐνετικὴν περίοδον.

Ἀφορμὴν εἰς τὴν διατύπωσιν τῆς γνώμης ταύτης ἔδωκεν σημειωθείσα ἤδη μελέτη τοῦ Β. Λαοῦρδα²⁷, ἐν ἣ οὗτος ἐρευνῶν τὰ τῆς καταγωγῆς τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου τοῦ ἐν τῇ Κρίσει ἐριμνεύει τὰ ἐξῆς δύο χωρία ἀνήκοντα εἰς χωριστὰ κείμενα τοῦ 10 αἰῶνος: «*Ἦνεγκε μὲν γὰρ αὐτὸν ἡ ἐθνομωτάτη ποτὲ τῶν πόλεων Κρήτη*» καὶ «*ἦν δὲ οὗτος ὁ μακάριος διάγων καὶ ζῶν... ἐν τῷ ἐπιλεγομένῳ τῆς Κρήτης Κάστροφ*»²⁸, προσπαθῶν δὲ νὰ διασαφήσῃ τὸ πρῶτον προτείνει ἐνδεικτικῶς καὶ μὲ πολλὴν ἐπιφύλαξιν νὰ συμπληρωθῇ τοῦτο ὡς ἐξῆς: «*Ἦνεγκεν... τῶν πόλεων ΚρήτηΣ ΓΟΡΤΥΝΑ*»²⁹, εἶτα δὲ συμπεραίνει, ὅτι ὁ ἅγιος Ἀνδρέας ἐγεννήθη εἰς Γόρτυναν καὶ ἔμεινε μονίμως εἰς τὸ Κάστρο ἐπιλέγων τὰ ἀκόλουθα: «*Τὸ Κάστρο τοῦ δευτέρου ἐγκωμίου εἶναι τὸ σημερινὸν Ἡράκλειον... Ἡ ὄνομασία «Κάστρο» εἶναι βεβαίως ἐδῶ ἀναδρομικὴ, διότι κατὰ τὴν ἐποχὴν εἰς τὴν ὁποίαν ἐζησεν ὁ ἅγιος Ἀνδρέας [8ος αἰ.], τὸ ὄνομα τῆς πόλεως ἦτο Ἡράκλειον καὶ ὄχι ἀκόμη Κάστρο...*»³⁰.

Κρίνων ταῦτα ὁ καθηγ. Τωμαδάκης παρατηρεῖ, ὅτι τὸ πρῶτον χωρίον «οὐδεμιᾶς διορθώσεως ἔχει ἀνάγκην, ἀφοῦ Κρήτη εἶναι καὶ ἡ νῆσος καὶ ἡ πρωτεύουσα αὐτῆς πόλις οὐ μόνον διὰ τοὺς Ἐνετούς, ἀλλὰ καὶ διὰ τοὺς Ἕλληνας»³¹, περὶ δὲ τοῦ δευτέρου σημειώνει: «*Ὁρθῶς ὁ Λαοῦρδας συσχετίζει τὸ Κάστρον πρὸς τὸ σημερινὸν Ἡράκλειον. Σύμφωνα ὁμως πρὸς ὅσα ἐλέχθησαν ἀνωτέρω «τὸ Κρήτης Κάστρον» = τὸ φρούριον τοῦ*

²⁷) Βλ. Β. Λαοῦρδα, Ὁ Ἅγιος Ἀνδρέας ὁ ἐν τῇ Κρίσει..., «Κρητικὰ Χρονικά», Ε' (1951), σελ. 34 - 36.

²⁸) Παρὰ Λαοῦρδα, ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 34.

²⁹) Ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 35.

³⁰) Ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 35 - 36. Ὁ ἀνωτέρω μελετητὴς δὲν ὑποπεύεται, φαίνεται, τὸ πρόβλημα τῆς υπάρξεως ἢ μὴ πόλεως ὑπὸ τὸ ὄνομα Ἡράκλειον εἰς τὸν χώρον τοῦ Χάνδακος κατὰ τὴν πρώτην βυζαντινὴν περίοδον. Ἄλλως δὲν θὰ ἀπεφαίνετο τόσον εὐκόλως καὶ τόσον κατηγορικῶς. (Πρβλ. καὶ ὅσα ἐν σελ. 33 - 34 τῆς αὐτῆς μελέτης γράφει: «Ὁ ἴδιος αὐτὸς ἅγιος (ὁ Ἁγ. Ἀνδρέας) δὲν τιμᾶται οὔτε τώρα ἰδιαιτέρως εἰς τὴν Κρήτην..., εἰς αὐτὸ δὲ τοῦτο τὸ σημερινὸν Ἡράκλειον, τόπον τῆς μονίμου διαμονῆς του, ὁ μητροπολιτικὸς ναὸς ὄχι εἰς αὐτόν, ὅπως ἴσως θὰ ἀνέμενε τις, ἀλλ' εἰς ἅγιον οὐδόλως σχετισθέντα....»).

³¹) Ν. Τωμαδάκης, Κρήτη = Χάνδαξ = Ἡράκλειον, Ε.Ε.Β.Σ., ΚΑ' (1951), σελ. 237. Παρατηρητέον ὅτι κατὰ τὸν 8ον αἰ., εἰς ὃν ἀναφέρεται τὸ χωρίον, πρωτεύουσα δὲν εἶναι τὸ Ἡράκλειον! Παρατηρητέον ἐπίσης ὅτι τὰ προσαγόμενα πρὸς ἀπόδειξιν χωρία εἶναι πολὺ μεταγενέστερα.

Χάνδακος»⁸². Καί περαιτέρω: «Νομίζω ὅτι ὀρθῶς ἐδόθη τὸ ὄνομα τὸ ὁποῖον εἶχεν ἡ πόλις μέχρι τῆς καταλήψεώς της ὑπὸ τῶν Ἀράβων (827), οἱ ὁποῖοι, φαίνεται, περιεχαράκωσαν ἁπλῶς αὐτὴν διὰ τοῦ χάνδακος (τάφρου), *Κρήτην καὶ Κάστρο τὸ πρὶν καὶ Ἡράκλειον καλουμένην*»⁸³.

Εἶναι τῶ ὄντι λίαν ἄπορον, πῶς μελετητῆς ἔμπειρος, προσεκτικὸς καὶ δύσπιστος — ἐνίοτε μάλιστα ὑπὲρ τὸ δέον⁸⁴ — κατέληξεν εἰς τὰ ἄνωτέρω συμπεράσματα, τὰ ὁποῖα δὲν ἀντιφέρονται μόνον εἰς τὰς γνώμας ἔμπειροτάτων τῆς Κρητικῆς ἱστορίας μελετητῶν⁸⁵, ἀλλὰ καὶ εἰς αὐτὰ ταῦτα τὰ χωρία, ἐκ τῶν ὁποίων ὠρμήθησαν! Οὕτω τὸ πρῶτον ἐξ αὐτῶν: «ἤνεγκε μὲν γὰρ αὐτὸν ἡ εὐνομιωτάτη ποτε τῶν πόλεων Κρήτη», ἄν, ὅπως β-βαιοῖ ὁ καθηγ. Τωμαδάκης, «οὐδεμιᾶς διορθώσεως ἔχῃ ἀνάγκην», διὰ τῆς λέξεως «Κρήτη» πρέπει νὰ δηλοῖ τὴν πρωτεύουσαν τότε πόλιν τῆς νήσου, τὴν Γόρτυναν, ἡ ὁποία καὶ «εὐνομιωτάτη» δικαίως ἐθεωρεῖτο καὶ μόνη αὐτή, ὡς πρωτεύουσα, ἡδύνατο νὰ

⁸²) Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 237.

⁸³) Αὐτόθι.

⁸⁴) Ἀναφερόμενος ὁ καθηγ. Τωμαδάκης εἰς μικρὸν μελέτημά μου (βλ. «Κρητ. Χρονικά», Β' (1948), σελ. 366 - 368) περὶ τῆς ἐν Κρήτῃ διαμονῆς Ἰωσήφ τοῦ Βρυεννίου, ὅπου βάσει μιᾶς ἐπιστολῆς τοῦτου πρὸς τὸν φίλον του Γιαννοῦλην Δὲ Σπίγα καθωρίζετο ὡς τόπος τῆς διαμονῆς του τὸ Σμάρι ἀναγνωριζομένων ἀσφαλῶς ἐπὶ τὰ ἐκ τῶν 8 τοπωνυμίων τῆς ἐπιστολῆς ἐπάγεται: «Ἡ ἀξιόλογος αὐτῆ ἀποψις... ἀφήνει ἀνερμήνευτον τὸ ἐν τῇ ἐπιστολῇ «ἀ ν τ ῖ τ ῆς Ἄ τ ρ α ς» καὶ ἰδίᾳ τὸ πῶς εἰς τοιοῦτον ἐρημητήριον διαμένων ὁ Βρ. διώκει ἐπιτροπικῶς τὰ τῆς ἐκκλησίας τῆς Κρήτης. Ἄν ἡ σύμπτωσις εἶναι ἐπιτυχῆς φαίνεται μᾶλλον ὅτι τὸ Σμάρι τῆς Πεδιάδος εἶχε σχέσιν μὲ τὸν Δὲ Σπίγαν τοῦτον τὸν παραλήπτην τῆς ἐπιστολῆς, πιθανῶς φεουδάρχην τοῦ τόπου καὶ ὅτι ἐκεῖ ἐφιλοξενεῖτο ἢ παρεθέριζεν ὁ Βρ». (βλ. Ν. Τωμαδάκη, Ἰωσήφ Βρυεννίου ἀνέκδοτα ἔργα Κρητικά, Ε.Ε.Β.Σ. ΙΘ' [1949], σελ. 132). Ὑπερβολικῆ, νομίζω, δυσπιστία ᾤθησεν τὸν καθηγ. Τωμαδάκη νὰ παρίδῃ γράφων τὰ ἄνωτέρω: α') Ὅτι ἡ ταῦτισις τῶν ἐπὶ τὰ ἐκ τῶν ὀκτώ τοπωνυμίων τῆς ἐπιστολῆς δὲν ἐπιτρέπει, λογικῶς, ἀμφιβολίας, ἐπειδὴ μένει ἀταύτιστον ἐν, δοθέντος ὅτι ἀφ' οὗτο ἐγράφη ἡ ἐπιστολὴ παρῆλθον ὑπὲρ τοὺς 5 αἰῶνες καὶ εἶναι λίαν εὐλογον νὰ ἐξέλιπε τὸ τοπωνύμιον τοῦτο. β') Ὅτι δὲν ἦτο δυνατόν ὁ Βρυέννιος περιγράφων τὸν τόπον ἐνθα κατὰ τὸν Τωμαδ. ἐφιλοξενήθη, νὰ εἶναι τόσον ἀγενής, ὥστε νὰ τὸν παρουσιάξῃ μὲ τὰ μελανώτερα χρώματα πρὸς αὐτὸν τοῦτον τὸν φιλοξενήσαντα αὐτόν! καὶ γ') Ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Βρ. λέγει (καὶ ὁ ἴδιος ὁ Τωμαδάκης σημειοῖ), ὅτι ἐν Κρήτῃ κατῴκει «χωρίον ἀνώνυμον» (Τωμαδάκης, ἐνθ' ἄν., σελ. 133) ἐπομένως δὲν εὐσταθεῖ ἡ ἀντίρροσις «πῶς εἰς τοιοῦτον ἐρημητήριον διαμένων διώκει ἐπιτροπικῶς τὰ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης».

⁸⁵) βλ. Στ. Ξανθοῦδιδου, Ἐπαρχίαι καὶ πόλεις τῆς Κρήτης, ἐν Ε.Ε. Β.Σ., Γ', σελ. 61 - 62, 66.

ὑποκαταστήσῃ ἐν τῷ ὀνόματι τὴν ὅλην γῆσον. Ἐπειδὴ ἡ πόλις τοῦ Χάνδακος ἀπὸ τῆς ἐνετοκρατίας καὶ ἐξῆς, ὡς πρωτεύουσα, ὠνομάζετο Κρήτη, τοῦτο ὄχι μόνον δὲν σημαίνει, ὅτι καὶ κατὰ τὸν 8ον αἰ. συνέβαινε τὸ αὐτὸ, ἀφοῦ καὶ ἂν ὑπῆρχε πόλις εἰς τὸν χῶρον τοῦτον θὰ ἦτο ἐντελῶς δευτερεύουσα, ἀλλ' ἀντιθέτως καθιστᾷ πιθανὴν τὴν ἐκδοχὴν ὅτι καὶ ἡ κατὰ τὸν αἰῶνα τοῦτον πρωτεύουσα ἠδύνατο νὰ ὀνομάζεται «Κρήτη». Πρωτεύουσα δέ, ὡς γνωστόν, ἦτο τότε ἡ Γόρτυνα.

Ἐπειδὴ ὁμως, καθ' ὅσον γνωρίζω, οὐδαμοῦ ἡ Γόρτυνα μνημονεύεται ὑπὸ τὸ ὄνομα «Κρήτη», πιθανώτερον εἶναι ὅτι ἐν τῷ χωρίῳ ὑπάρχει ἀντονομασία, ὁπότε τοῦτο πρέπει νὰ συμπληρωθῇ οὕτω: «*ἡ ἐθνομωιάτη ποτὲ τῶν πόλεων Κρήτης*» (= ἡ Γόρτυνα). Παρομοίαν περιφρασιν ἀντὶ τῆς Γορτύνης ἔχομεν εἰς τὸν αὐτὸν συγγραφέα, τὸν Συμεῶνα: «*λογάδες ὡσπερ ἐξειλεγμένοι τῶν ἀρίστων πόλεων, ὧν τοὺς μὲν ἡ μεγίστη πασῶν τῶν ἐκεῖ παρεῖχε πόλις, οἱ δὲ ἄλλοι μὲν ἐξ ἄλλης ὄρητο*»⁸⁶. Ὡς εἶναι προφανές, καὶ ἡ ἐρμηνεία αὕτη δὲν αἴρει ἀπολύτως τὴν πιθανότητα μιᾶς ἄλλης: ὅτι δηλ. ἡ γεωγραφικὴ ἀσάφεια τοῦ χωρίου προέρχεται ἀπλῶς ἀπὸ ἄγνοιαν. Ἐν πάσῃ ὁμως περιπτώσει δὲν εἶναι δυνατὸν ἢ ἐν τῷ χωρίῳ λέξις «Κρήτη» νὰ σημαίῃ «Ἡράκλειον». Συνεπῶς καὶ ἡ ἐρμηνεία τῆς φράσεως τοῦ β' χωρίου: «*τὸ τῆς Κρήτης Κάστρον*» = «*τὸ φρούριον τοῦ Χάνδακος*» ἀποβαίνει ἐντελῶς ἀβάσιμος. Διότι ἡ λ. «Κάστρο», ἐφ' ὅσον αἴρεται ὁ προσδιορισμός: «*τῆς Κρήτης*», ὑφ' ἣν ἐννοίαν ἐξέλαβε τοῦτον ὁ καθγ. Τωμαδάκης (= τοῦ Χάνδακος), καθίσταται λίαν ἀσαφής, ἡ δὲ περιπλάνησις εἰς τὰς ἐπὶ τοῦ προκειμένου γνώμας τῶν σχολιαστῶν τῶν *Actorum Sanctorum* δὲν νομίζω ὅτι εἶναι περιττή, ὡς γράφει ὁ Β. Λαούρδας⁸⁷, διότι, ἂν ὄχι τίποτε ἄλλο, διδάσκει πόσον ποικίλως δύναται νὰ ἐρμηνευθῇ ἡ, γεωγραφικῶς, πολύσημος αὐτὴ λέξις⁸⁸. Ἐὰν βεβαίως ἡ πόλις Ἡράκλειον ἦτο μεμαρτυρημένη κατὰ τὸν 8ον αἰ., δὲν θὰ ἐξένιζεν ὁ ταυτισμός: Κάστρον = Ἡράκλειον, ὅπως ὅποτε ὁμως δὲν θὰ ἦτο καὶ πάλιν ἀπολύτως ἀσφαλής. Ἀλλὰ τῆς πόλεως ταύτης οὔσης ἀμαρτύρου, προσπίτει ὡς δογματικὸς ὁ ἰσχυρισμός: «*Τὸ Κάστρο τοῦ δευτέρου ἐγκωμίου εἶναι τὸ Ἡράκλειον*» καὶ: «*κατὰ τὴν ἐποχὴν τὴν ὁποίαν ἐξησεν ὁ ἅγιος Ἀνδρέας τὸ ὄνομα τῆς πόλεως ἦτο Ἡ-*

⁸⁶) Βλ. τὸ χωρίον παρὰ Λ α ο ὄ ρ δ α, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 34.

⁸⁷) Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 35.

⁸⁸) «*Porro Castrum locus Cretae non valde insignis fuerit cum apud geographos nusquam prodeat. Recentes quidem nonnulli....vicum Castel - Priotisa commemorant, non procul a Candia situm, a rudi gente habitatum, at eundem esse cum loco qui medio aevo Castrum dicebatur, nihil est omnino quod indicet...».* (Παρὰ Λ α ο ὄ ρ δ α, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 35).

ράκλειον»³⁹. Ὡς μόνη ἐξήγησις τῶν ἰσχυρισμῶν τούτων ἀπομένει ὅτι ὁ προβαλὼν αὐτοὺς δὲν ὑπωπεύθη, ὡς ἐσημειώθη ἤδη, τὸ ὑπάρχον ἐν τῇ μεσαιωνικῇ ἱστορίᾳ τῆς πόλεως πρόβλημα.

Ἄλλ' ἀνεξαρτήτως τῆς ἀληθοῦς σημασίας τῶν ἀνωτέρω ἐξετασθέντων τριῶν χωρίων, ἡ δουλία, ὡς εἶδομεν, κατ' οὐδὲν δύναται νὰ στηρίξη τὰς ἐκτεθείσας καινοφανεῖς γνώμας, ὑπάρχουν καὶ ἄλλοι λόγοι ἀντιφερόμενοι πρὸς αὐτὰς, οἱ ὅποιοι δὲν ἔπρεπε νὰ παρασιωπηθοῦν. Πρὶν ὅμως παραβάσωμεν τοὺς λόγους τούτους πρὸς τὰ συμπεράσματα τοῦ καθηγ. Τωμαδάκη, κρίνω σκόπιμον τὴν ἀνακεφαλαίωσιν τῶν τελευταίων.

Μέχρι τοῦ 9ου αἰ. εἰς τὸν χῶρον τοῦ Χάνδακος ἐπέζη ἡ ἀρχαία πόλις Ἡράκλειον. Ἦτο τόσον ἐπιφανής, ὥστε ἡδὲκαθίστα ἐν τῷ ὀνόματι τὴν Κρήτην καὶ εἶχε Πραιτώριον⁴⁰ — ἦτο δηλ. ἔδρα τοῦ Διοικητοῦ τῆς νήσου.

Εἰς ταῦτα πρῶτον ἀντιτίθεται ἐν ἰσχυρότατον argumentum ex silentio τῶν βυζαντινῶν πηγῶν. Εἰς τὸν Συνέκδημον τοῦ Ἱεροκλέους συνταχθέντα κατὰ τὸν 6ον αἰ. ἐπὶ τῇ βάσει ἐπισήμων στοιχείων καὶ περιλαμβάνοντά τὰ ὀνόματα τῶν ἐπαρχιῶν καὶ τῶν πόλεων τῆς αυτοκρατορίας ἀναγιγνώσκομεν: «ια'. Ἐπαρχία Κρήτης ὑπὸ κοινουλόριον, πόλεις κβ', μητροπόλις Γορτύνη, Ἰνατος, Βίεννα, Ἱεράπυδνα, Καμάρα, Ἀλυγγοσ, Χερσόνησος, Λύκτος, Ἀρκαδία, Κνωσός, Σοφβριτος, Ὀαξος, Ἐλενθέρα, Λάμπαι, Ἀπιερα, Κυδωνία, Κίσαμος, Καντανία, Ἐλυρος, Δίσος, Φοινίκη ἦτοι Ἀραδὴν, νῆσος Κλαῦδος»⁴¹. Ἡ ἀπουσία ἐκ τοῦ καταλόγου τούτου τοῦ Ἡρακλείου δηλοῖ ὅτι κατὰ τὸν 6ον αἰ. ἡ ἀρχαία πόλις Ἡράκλειον εἶχεν ἐκλείψει μαζί μὲ τόσας ἄλλας ἢ ὅτι κατὰ τὸν 6ον αἰ. ἦτο ἐντελῶς ἄσημος, δι' ὃ καὶ ὁ σχολιαστὴς τοῦ Συνεκδήμου παρατηρεῖ: «Olim centum urbibus insulam fuisse celebrem res est tritissima: bella et rerum humanum vicissitudines plures dein sustulerunt...»⁴².

Οἱ γράψαντες περὶ τῆς ἀλώσεως τῆς Κρήτης ὑπὸ τῶν Ἀράβων καὶ δὴ περὶ τοῦ χώρου, ὅπου ὑποτίθεται ὅτι ὑπῆρχε τὸ Ἡράκλειον,

³⁹) Λ α ο ὕ ρ δ α ς, ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 35, 36.

⁴⁰) Ν. Τ ω μ α δ ά κ η, ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 237.

⁴¹) Βλ. Constantinus Porphyrogenitus, De thematibus et de administrando imperio. Accedit Hieroclis Synecdemus cum Bandurii et Nesselingii commentariis. Recognovit Immanuel Bekkerus. Romae... MDCCCXI, σελ. 392. Πρβλ. καὶ Σ. Κ ο ν ι δ ά ρ η, Αἱ Ἐπισκοπαὶ τῆς Κρήτης μέχρι τοῦ 1' αἰῶνος, «Κρητ. Χρονικά», Ζ', σελ. 462 - 478, ἐνθα χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἀπουσία τοῦ Ἡρακλείου ἐκ τῶν δημοσιευομένων πινάκων.

⁴²) Hieroclis Synecdemus, ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 427.

σιωποῦν ἐξ ἴσου χαρακτηριστικῶς μὲ τὸν συγγραφέα τοῦ Συνεκδήμου καὶ τὰς ἐν τῇ ἀνωτέρω σημειωθείσῃ μελέτῃ τοῦ καθηγ. Σ. Κονιδάρη μνημονευομένας πηγὰς. Ἐκτὸς ὅμως τῆς ἀποδεικτικῆς σιωπῆς τῶν δυνάμεθα διὰ προσεκτικῆς μελέτης νὰ συναγάγωμεν ἐξ αὐτῶν καὶ μίαν, νομίζω, θετικὴν μαρτυρίαν: ὅτι ὁ Χῶρος, ὅπου ἰδρυθῆ ὁ ἀραβικὸς Χάνδαξ, ἦτο πρὸ τῆς ἐγκαταστάσεως τῶν ἐπιδρομῶν ἔρημος. Οὕτω κατὰ τὸν Γενέσιον: «*Μονάστῃς δέ τις μετέπειτα προσφοιτήσας τῇ νήσῳ ἔφη αὐτοῖς (εἰς τοὺς Ἄραβας): εἴπερ ὄλως ἐθέλοιτε καταδυναστεῦσαι τῆς νήσου, ἀκολουθήσατέ μοι· καὶ ὅποι σιοχασόμενος παραδείξω ὑμῖν ἐπιτηδειότητα κτίσεως, ἐκέισε πόλιν οἰκοδομήσετε... Καὶ ἀπήνεγκεν αὐτοὺς εἰς τόπον λεγόμενον Χάνδακα, ἐν ᾧ ἡ πόλις τούτων ᾠκοδόμηται, καὶ ταύτην πέριξ ἐτάφρωσαν*»⁴³.

Κατὰ δὲ τοὺς Συνεχιστὰς τοῦ Θεοφάνους: «*Τοῖς δ' Ἰσπανίοις ἔτι πως ἐν ταραχῇ καὶ μερίμνῃ διάγουσιν ἀνῆρ τις ἐκ τῶν ὀρέων τῆς νήσου ἐλικαταβάς μοναστῆς ἄλλον ἔφησεν εἶναι τόπον αὐτοῖς ἐπιτηδειότατον πρὸς πολίσματος κτίσιν... Καὶ ἅμα λαβὼν τὸν Χάνδακα τούτοις ἐπέδειξε, ἔνθα καὶ νῦν ἔκτισται ἡ πόλις αὐτῶν...*»⁴⁴.

Τὰ ὑπὸ τοῦ Σφραντζῆ σχετικῶς γραφέντα εἶναι συγκεχυμένα πως· οὕτω παρ' αὐτῷ συγγέεται ὁ Χάραξ μὲ τὸν Χάνδακα. Οὐχ ἦτον ὅμως τῶν ἄλλων σαφῶς γράφει καὶ οὗτος περὶ οἰκοδομῆσεως πόλεως: «*Ἐγεγόνει δ' αὐτοῖς ὁ πόλεμος καὶ ἡ προσβολὴ μακρόθεν, ἔνθα ἡ πόλις τοῦ Χάνδακος ᾠκοδόμηται*»⁴⁵.

Ὅσον δῆποτε καὶ ἂν θελήσωμεν νὰ ἀμφισβητήσωμεν τὴν γεωγραφικὴν ἐνημερότητα τῶν συγγραφέων τούτων (τοῦτο, τουλάχιστον ὡς πρὸς τὸν Ἰεροκλέα, εἶναι πολὺ δυσχερές), θὰ ἦτο λίαν τολμηρὸν νὰ υποθέσωμεν ὅτι οὗτοι ἦσαν τόσο κακῶς πληροφορημένοι, ὥστε νὰ ἀποσιωποῦν μὲν τὴν ὑπαρξίν λίαν ἐπιφανοῦς πόλεως, νὰ ὁμιλοῦν δὲ περὶ τοῦ χώρου, ἔνθα αὕτη ὑπῆρχεν, ὡς ἐντελῶς ἐρήμου. Ἰδίῳ δέ, προκειμένῳ νὰ υποστηρίξωμεν ὅτι κατὰ τὴν ἀβυζαντινὴν περίοδον ἡ πόλις αὕτη ὠνομάζετο Κρήτη καὶ εἶχε Πραιτώριον, θὰ ἦτο ἐντελῶς ἀπαράδεκτον νὰ ἀποφύγωμεν τὴν ἐξήγησιν τῆς αὐστηρᾶς ταύτης σιωπῆς τῶν ἱστορικῶν κειμένων.

Ἄλλὰ καὶ τὰ πορίσματα τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐρεῦνης ἐξ ἴσου μὲ τοὺς συγγραφεῖς ἀντιφέρονται πρὸς τὰς γνώμας τοῦ καθηγ. Τωμαδάκη.

⁴³) Γενέσιος, (ἔκδ. Βόννης) σελ. 47.

⁴⁴) Θεοφάνους Συνεχιστάς, (ἔκδ. Βόννης), σελ. 77.

⁴⁵) [Σ]φραντζῆς, (ἔκδ. Βόννης) I, σελ. 100.

Ἐνὼ δηλαδὴ κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς εἰς τὸν χῶρον τῆς πόλεως ἀνευρίσκονται λείψανα τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς ρωμαϊκῆς περιόδου⁴⁶, ἐπιβεβαιουμένων οὕτω τῶν σχετικῶν μαρτυριῶν τῶν ἀρχαίων γεωγράφων, οὐδὲν τοιοῦτον ἀνευρέθη, μέχρι σήμερον, ἀνῆκον εἰς τὴν α' βυζαντινὴν περίοδον⁴⁷.

Ἐπιβοηθητικῶς δυνάμεθα νὰ ἐνθυμηθῶμεν, ὅτι τὸ Ἡράκλειον καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα «ἦτο μικρὸν καὶ ἄσημον πόλισμα καὶ εἶναι ἀμφίβολον, ἂν ἐγνωρίζομεν ποτὲ καὶ τὸ ὄνομά της ἀνευ τῆς βοήθειάς τοῦ ἀρχαίου γεωγράφου»⁴⁸. Γνωστοῦ δ' ὄντος ὅτι πολλὰ καὶ μεγάλα ἔδραρχαται πόλεις τῆς Κρήτης σὺν τῷ χρόνῳ ἠρημώθησαν κατὰ τοὺς πρώτους βυζαντινοὺς αἰῶνας, πέπεισι νὰ δεχθῶμεν ὅτι καὶ τὸ Ἡράκλειον ὑπέστη τὴν αὐτὴν τύχην, ἐφ' ὅσον οὐδεμίαν ἔχομεν μεταγενεστέρως περὶ αὐτοῦ ἀσφαλῆ μαρτυρίαν⁴⁹, σημαντικαὶ δ' ἄλλως ἐνδείξεις πείθουν, ἢ του-

⁴⁶) Στ. Ξανθοῦ διδου, Χάνδαξ Ἡράκλειον, σελ. 145.

⁴⁷) Κατὰ βεβαίωσιν τοῦ Ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων κ. Ν. Πλάτωνος.

⁴⁸) Στ. Ξανθοῦ διδου, Ἐπαρχίαι καὶ πόλεις τῆς Κρήτης, Ε.Ε.Β.Σ., Γ', σελ. 66.

⁴⁹) Ο Cornelius (Creta Sacra, I, 236) ἀναφέρει ὅτι ὁ «Lequenius, qui eos tantummodo Episcopatus illustravit, in quibus aliquos invenit sedisse Episcopos, tresdecim urbes enumerat, quae Gortynam veluti matrem et Metropolitim venerabantur. Hae sunt Cnossi, Arcadia... Heraclaeopolis...». Σχολιάζων δὲ τὴν πληροφορίαν ταύτην, περὶ τῆς ὑπάρξεως δηλ. Ἐπισκοπῆς Ἡρακλειουπόλεως, παρατηρεῖ: «Nullam ejusdem mentionem afferunt notitiae ecclesiasticae, sive eae quae Leoni Sapienti tribuntur, sive illae ampliores, quae Hieroclis nomine notantur. Et tamen in subscriptionibus ad acta VII Oecumenicae Synodi in civitate Nicaea celebratae, inter Cretae praesules invenitur: Theodorus Episcopus Heraclaeopolis, qui in indice Labbeano perperam traditur Episcopus Heraclaeopoleos in Armenia prima. Cum autem temporum vicibus Heraclium urbs mutato nomine ab insulanis, ut testatur Dominicus Niger lib. XI Comment. Geograph., Sethia vocata fuisset, episcopatus honorem etiam sub Venetorum ditione continuavit, unde, Episcopi Sithienses...» (Creta Sacra, I, 254).

Καὶ ἡ μὲν πληροφορία τοῦ Lequenius δύναται νὰ ἐρμηνευθῆ ἀπὸ τὴν κρατούσαν εἰς τὰς ἐνετικάς πηγὰς σύγχυσιν Ἡρακλείου καὶ Σητείας (βλ. καὶ Ν. Πλάτωνος, Πόλεις τῆς Β. ἀκτῆς Κρήτης μεταξύ Δρεπάνου καὶ Δίου Ἄκρου, «Κρητ. Χρονικά», Β' [1948], σελ. 361), ἢ δὲ ὑπὸ τοῦ Cornelius ἀπόρριψις τῆς ἐν τῷ indice Labbeano παραδόσεως, καθ' ἣν ὁ εἰς τὰ Πρακτικά τῆς ἐν Νικαίᾳ Οἰκουμ. Συνόδου ὑπογραφόμενος Ἐπίσκοπος Ἡρακλειουπόλεως ἀνήκει εἰς τὴν Ἀρμενίαν καὶ οὐχὶ εἰς τὴν Κρήτην, ἀποδοτέα εἰς τὴν μεγάλην τοῦ συγγραφέως τῆς Creta Sacra ἐμπιστοσύνην πρὸς τὰς πληροφορίας τοῦ D. Niger, εἰς ὃν ὅποιον major prae ceteris fides ex eo potissimum est adhibenda, quod scriptor res ipsas prout praesens vidit et notavit ita se fideliter exarasse testatur» (Creta Sacra, I, σελ. 6

λάχιστον ἐνισχύουν τὴν ἄποψιν, ὅτι κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 9ου αἰῶνος ὁ χώρος τῆς ἀρχαίας πόλεως ἦτο τόπος ἔρημος καί, φυσικά, ἐστερημένος τοῦ ἀρχαίου του ὀνόματος⁵⁰.

Μ. Γ. ΠΑΡΛΑΜΑΣ

τοῦ Προλόγου). Ἐάν δὲν ὑπῆρχεν ἡ σύγχυσις αὕτη Ἡρακλείου - Σητείας καὶ ἰδίᾳ ἢ πρὸς τὸν D. Niger ἐμπιστοσύνη, εἶναι προφανές ὅτι ὁ Cornelius δὲν θὰ ἀπέριπτε τὴν εἰς τὸν indicem Labbeanum παράδοσιν τοσοῦτο μᾶλλον, καθ' ὅσον, ὡς ὁ ἴδιος παρατηρεῖ, οὐδεμία ἄλλη μνεῖα τῆς Ἐπισκοπῆς Ἡρακλειουπόλεως ὑπάρχει εἰς τὰς βυζαντινὰς πηγὰς· τῆς πόλεως δὲ Ἡρακλείου μὴ μόνον μνεῖαν γνωρίζει τὴν ἐν τῷ Μηνολογίῳ τοῦ Βασιλείου, καθ' ἣν «*Heraclaea Urbis Cretae patria Sancti Evaresti, unius ex decem martyribus Cretensibus*» (Creta Sacra, I, 254. Πρβλ. Π. Κ. Χρῆστον, Δύο ἐγκώμια τῶν Ἁγίων Δέκα μαρτύρων, «Κρητ. Χρονικά», Δ' [1950], σελ. 84: «καὶ ἀπὸ τοῦ Ἡρακλειῶν Ἐθαρεστῆς καὶ Πόμπιος», καὶ Β. Λαοῦρα, Παρατηρήσεις εἰς τὰ ἐγκώμια τῶν Ἁγ. Δέκα, «Κρητ. Χρονικά», Δ' [1950], σελ. 96). Ἀλλά, γνωστοῦ ὄντος ὅτι οἱ Ἁγιοὶ Δέκα ἐμαρτύρησαν κατὰ τὸν 3ον αἰῶνα, ἡ μνεῖα τοῦ Ἡρακλείου κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην οὐδόλως ξενίζει, διότι τότε πιθανώτατα ἐσώζετο ἀκόμη τὸ ὑπὸ τῶν ἀρχαίων γεωγράφων μνημονευόμενον ὀμώνυμον πόλισμα.

⁵⁰) Ὁ Γ. Α. Σήφακας (Σελίδες ἐκ τῆς Κρητικῆς Ἱστορίας, Ε.Ε.Κ.Σ. Δ' [1941], σελ. 178 - 179 καὶ 191 - 194) ἰσχυρίζεται ὅτι «ἐκεῖ ὅπου μετὰ τὴν κατάκτησιν οἱ Ἄραβες ἴδρυσαν τὴν πρωτεύουσαν αὐτῶν Χάνδακα ὅχι μόνον προὔπηρχε φρούριον βυζαντινόν, ἀλλὰ καὶ συνοικισμὸς παραλίος, οὐτινος ἀγνωστὸν τὸ ὄνομα καὶ τὴν ἔκτασιν». Τὰ πρὸς ἀπόδειξιν τοῦ ἰσχυρισμοῦ τούτου προσαγόμενα στοιχεῖα εἶναι ψιλοὶ συλλογισμοί, ὧν ἡ βάσις (: «δὲν δύναται τις νὰ φαντασθῇ ὅτι ἀπὸ τῆς βορείας παραλίας οὐδεμία ἐπικοινωνία ἐγένετο ἢ ὅτι διεξήγετο ἀπὸ σημείου τινὸς ἐρήμου») εἶναι προφανῶς ἐσφαλμένη. Τοιαύτη deductio ad absurdum θὰ ἦτο χρήσιμος, ἐάν δὲ ὑπῆρχον ἄλλοι λιμένες εἰς τὴν βορείαν παραλίαν τῆς Κρήτης.